

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

УДК 328(477):37(09)

Анатолій Боровик

•

ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ ЩОДО ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ЗА ЧАСІВ ВИБОРЮВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ (1917-1920 рр.)

У статті мова йде про політику Центральної Ради, урядів гетьмана П. Скоропадського та Директорії УНР щодо створення мережі загальноосвітніх шкіл національних меншин.

З'ясується комплекс проблем, які доводилось вирішувати з освітніх питань, та особливості формування мережі шкіл національних меншин залежно від змін історичних подій.

Метою даної статті є дослідження проблем формування мережі шкіл національних меншин. В українській історичній літературі вказана тема залишається маловивченою.

Етнонаціональна своєрідність України як багатонаціонального регіону вимагала грамотного вирішення національного питання. Тому відносно національних меншин Центральна Рада проводила ліберальну політику. Уже в квітні 1917 р. Український національний конгрес гарантував їм усі політичні права.

З прийняттям II Універсалу в липні 1917 р. було реорганізовано Центральну Раду з виділенням 25% місць трьом найчисельнішим національним меншинам: росіянам, євреям і полякам. Вони також були представлені у Генеральному секретаріаті, а згодом і у Кабінеті Міністрів УНР. III Універсал (листопад 1917 р.) визнав повне право за національними меншинами на вільний національний розвиток і уповноважив виробити статут національно-персональної автономії, остаточно затверджений 22 січня 1918 р. [1, с. 1739].

На освітянському рівні обговорення питання про забезпечення прав національних меншин було започатковано на I Всеукраїнському учительському з'їзді 5-6 квітня 1917 р. Хоч детального розгляду воно не мало, але в загальних постановках з'їзду було вказано, що школа в Україні «повинна бути національною, тобто українською, з забезпеченням прав меншостей» [2].

Надзвичайно важливим етапом у формуванні мережі національних шкіл в Україні стала нарада у справі організації народної освіти, яка проходила 15-20 грудня 1917 р. у м. Києві. На нараді були представники найчисельніших народів України: українці, росіяни, поляки, євреї [3, с. 3]. Основною проблемою

© Боровик Анатолій Миколайович - завідувач кафедри Чернігівського педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка, доктор історичних наук, професор.

обговорення було управління народною освітою в умовах багатонаціонального складу населення України. Одним з головних принципів керівництва освітою мав стати вільний розвиток національних шкіл. Відповідно до проголошеної III Універсалом національної політики, де було заявлено: «Народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права свободи самоврядування в справах їх національного життя», нарада вирішила загальне управління шкільними справами кожної національності передати відділам народної освіти національних генеральних секретаріатів і шкільним радам при них. На місцях під керівництвом відповідних секретаріатів створювались національні ради освіти: губернські, повітові, міські, сільські та інші. До їх компетенції входило все, що стосувалось освітньої справи даної національності, за винятком загальнодержавних справ, які розроблялись і контролювались Генеральним секретаріатом освіти і були обов'язковими до виконання для всіх національностей.

Генеральний секретаріат освіти мав об'єднати діяльність усіх національних освітніх інституцій України, до складу його входила також Генеральна рада освіти. Вона була представлена національними радами освіти (по одному від росіян, євреїв і поляків та 4 від українців), національними центральними учительськими організаціями та представниками від спілки міст й земств.

Національні меншини, які проживали в Україні, мали право створювати свої національні ради освіти. До їх складу входили представники від місцевих громад, самоврядування, відповідної національної спілки учителів. Фінанси, які виділялись Генеральним секретаріатом освіти на шкільні потреби, розподілялись між національними секретарствами пропорційно кількості населення кожної національності.

Для втілення рішень наради в практичну площину Всеукраїнською шкільною радою у кінці грудня 1917 р. - на початку січня 1918 р. були розглянуті питання про «передачу національних шкіл тим чи іншим секретарствам» та про створення спеціального «статистичного апарату для з'ясування засобів розподілення шкіл по національностях» [4, арк. 54, 58]. Шкільною радою було створено комісію по обстеженню шкільного господарства України, національного складу учнів. До неї увійшли представники від секретарств великоруських справ - І. Троцький, єврейських - Стражук і польських - Кульчицький. Головою комісії став П. Холодний [5, арк. 1]. Комісія на своїх засіданнях 15 і 17 січня 1918 р. виробила спеціальну анкетну картку, за якою педагогічним радам шкіл потрібно було визначити спеціальні комісії з участю представників національних меншин, яких обирали органи місцевого самоврядування, і дати відповіді на питання щодо приміщень, меблів, навчального обладнання та національного складу учнів. Відповідь на останній пункт, тобто національність учнів, повинні були давати батьки у спеціальній окремій анкеті, завірених їхніми підписами [6, арк. 7].

Але у зв'язку із захопленням частини України разом із столицею м. Києвом більшовицькими військами оперативно віддрукувати анкету в необхідній кількості та розіслати її по школах не вдалось. Відновлено владу Центральної Ради було лише у березні 1918 р. Відразу ж відділ статистики департаменту загальних справ Міністерства народної освіти УНР підготував спеціальні пояснення щодо заповнення анкетних карток та розпочав пересилку їх до шкіл. Термін повернення анкет до міністерства був встановлений 15 квітня 1918 р., та виконати цю справу своєчасно у тих умовах було просто неможливо. Господарська розруха паралізувала роботу залізниць, а разом з тим і поштових перевезень, тому надходження анкетних карток до місць призначення тривало до липня. Крім того, за цей час до влади в Україні прийшов гетьман П. Скоропадський, і не в усіх директорів шкіл і нових керівників місцевих органів влади було бажання виконувати розпорядження неіснуючого уряду.

До Міністерства освіти анкетні картки надійшли з Волинської, Київської,

Катеринославської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губерній.

Характерною особливістю проведеного анкетування було те, що у школах, де навчалися представники різних національностей, спостерігалось небажання проводити поділ навчальних приміщень, кабінетів, обладнання та засобів навчання між представниками різних національностей. Керівники шкіл та й педагогічні колективи розуміли, що поділ усього шкільного майна не сприятиме порозумінню між представниками різних національностей, які проживали в Україні. В таких ситуаціях завжди будуть обділені і незадоволені. Крім того, поділ шкіл міг привести і до зменшення навчального навантаження учителів, а разом з тим і до зменшення і так мізерної заробітної плати. Ось тому у деяких анкетних картках вказувалось також і ставлення учителів та директорів шкіл до поділу шкільного майна.

Особливу увагу освітянське керівництво звернуло на підрахунки національного складу учнів у державних вищих початкових та середніх школах, тобто у тих, що підлягали поділу. У вищих початкових школах він був таким, як це показано в таблиці [7].

Національний склад учнів державних вищих початкових шкіл

№	Губернії	Кількість шкіл	Кількість учнів	Кількість опитаних	Національність			
					Росіян	Євреїв	Поляків	Українців
1.	Волинська	25	3442	3328	314	768	294	1889
2.	Катеринославська	17	2589	2441	694	178	20	1203
3.	Київська	87	17093	15634	1299	2476	441	11374
4.	Подільська	32	4132	3969	239	1024	262	2412
5.	Полтавська	32	4124	4013	89	179	19	3708
6.	Харківська	17	2070	1981	271	14	26	1650
7.	Херсонська	6	1704	1634	297	287	61	962
8.	Чернігівська	56	5764	4816	579	537	46	3611
	Разом:	272	40918	37816	3782	5463	1169	26809

Отже, у восьми губерніях України було проведено анкетування 272 державних вищих початкових шкіл. У них взяли участь 37816 учнів, тобто 92,4 % від загальної кількості. Найповніші показники національного складу учнів отримали з 32 шкіл Полтавщини - 97,3 % від загальної чисельності учнів цих шкіл, а найменше з 56 шкіл Чернігівщини - 83,5 %. За результатами анкетування більшість учнів вищих початкових шкіл - 26809 (70,9 %) були українцями, учнів єврейського походження було 5463 (14,4 %), росіян - 3782 (10 %), поляків - 1169 (3,1 %) та представників інших національностей - 593 (1,6 %).

По губерніях національний склад учнів державних середніх шкіл був таким: [8, арк. 39]

Національний склад учнів гімназій та реальних шкіл

№	Губернії	Кількість шкіл	Кількість учнів	Кількість опитаних	Національність			
					Росіян	Євреїв	Поляків	Українців
1.	Волинська	16	5653	5289	559	2158	477	2051
2.	Катеринославська	23	8671	7435	2280	1572	290	2652
3.	Київська	40	10909	9482	2237	3122	661	3401
4.	Подільська	19	4338	3987	399	1609	249	1704
5.	Полтавська	34	10952	8859	1166	1682	292	5516
6.	Харківська	18	4621	4078	807	191	121	2907
7.	Херсонська	6	2126	1273	204	579	28	461
8.	Чернігівська	39	13445	10475	2181	3079	437	4694
	Разом:	195	60715	50878	9833	13992	2555	23386

Отже, у 195 державних середніх школах дали відповідь на анкету 50878 осіб, тобто 83,8 % від складу учнів цих шкіл. Якщо у Волинській та Подільській губерніях анкетування пройшли понад 90 % складу учнів, то у Харківській - відповіді отримали лише від 59,9 % учнів, у Чернігівській - від 77,9 %, Полтавській - від 80,9 %. Анкетування показало, що найбільшу частину учнів становили українці - 46 %, росіяни - 19,3 %, євреї - 27,5 %, поляки - 5 %, представники інших національностей - 2,2 %.

Які ж наслідки проведеного опитування?

Міністерству освіти не вдалось отримати повні, узагальнюючі, об'єктивні відомості про національний склад учнів та стан матеріально-технічної бази державних вищих початкових та середніх шкіл. Однією з основних причин цього було небажання керівників шкіл і значної частини учителів вищих початкових, реальних шкіл та гімназій проводити розподіл шкільного майна між представниками національних меншин, хоч вони не були проти створення національних шкіл. На остаточні результати анкетування значною мірою вплинув державний переворот в Україні. З приходом до влади у кінці квітня 1918 р. гетьмана П. Скоропадського та зміною керівника освітнього міністерства змінилось і ставлення до національної політики. Особливо це проявилось у припиненні діяльності національних міністерств. Та й міністр освіти М. Василенко був противником поділу шкіл. А за такої позиції вищого державного керівництва «низи» відчули, що поділу шкіл між найчисленнішими національними громадами не відбудеться. Ось тому заповнення анкетних карток тривало аж до грудня 1918 р., та й виконали цю роботу не в усіх школах. Тому поставленої мети це опитування не досягло.

Польське населення вітало утворення Генерального секретаріату польських справ при Центральній Раді. Він об'єднав діяльність їх національної громади та інформував поляків про різні напрями своєї роботи і у тому числі про створення національних шкіл. Знаючи про перспективи розподілу шкільного майна, представники національних меншин бажали якомога скоріше вирішити цю проблему. Поляки привернули на свій бік і частину українського населення католицького віросповідання.

Утворення національних секретарств великоруських, польських та єврейських справ розпочалось у листопаді 1917 р. Але, захопившись вирішенням загальних справ реформування школи, Центральна Рада та й Генеральний секретаріат освітніх справ випустили з поля зору питання координації діяльності національних секретарств освіти. Не було чітко визначено їх стратегічних та найближчих завдань, не вироблено системних заходів діяльності, і взагалі була відсутня взаємодія у їх роботі. Основним недоліком освітнянського керівництва стала невизначеність шляхів і термінів поділу шкільного майна та формування мережі національних навчальних закладів.

Отже, реалізувати плани поділу шкільного майна між найчисельнішими національними меншинами через різні організаційні проблеми так і не вдалось. Проте формування мережі національних шкіл успішніше йшло шляхом їх новоутворення. Так, у 1917-1918 навчальному році польським населенням і «майже виключно за власні кошти» було створено більше тисячі початкових шкіл та 39 середніх навчальних закладів. У польських школах навчалось 14546 дітей і працювало 2158 учителів [9, арк. 14]. Точніших даних про мережу польських шкіл цього періоду добути не вдалось, тому що не всі матеріали про роботу національних шкіл свого часу надійшли до архіву. Під час передачі справ діловодства департаментів освіти національних міністерств голова комісії по їх прийому С. Ходиковський вказував, що «окремого списку польських шкіл департамент освіти не здав» [10, арк. 4].

Прикро, але й основні архівні матеріали, що стосувалися формування мережі єврейських шкіл, також зникли у ході їх передачі до архіву. З приходом до влади більшовиків 15 травня 1919 р. старший діловод архіву Народного комісаріату

освіти С. Ходиковський у заяві до завідуючого загальним відділом Наркомосу повідомляв, що 3 вересня 1918 р. представники Міністерства освіти Н. Мирович та М. Нікітенко у зв'язку з ліквідацією департаменту колишнього Міністерства єврейських справ, принесли до архіву «21 пачку паперів». У березні 1919 р. ці матеріали перенесли до справ управління Київської шкільної округи. При перевірці наявності документів з'ясувалося: «зникли 11 пачок» [11, арк. 24]. Таким чином, матеріали, що стосувалися формування мережі національних шкіл, були втрачені ще у період революції.

У результаті проведеного загальнодержавного анкетування шкіл у квітні - грудні 1918 р. були також отримані відомості про мережу шкіл національних меншин. На основі архівних матеріалів складена узагальнююча таблиця про наявність цих шкіл у чотирьох губерніях України на 1918 р. [12, арк. 60-73].

Мережа шкіл національних меншин

№	Губернії	Всього шкіл	Єврейських	Польських	Чеських	Німецьких	Латиських	Литовських
1	Волинська	139	91	38	9		-	-
2	Катеринославська	203	63	18	-	111	5	6
3	Полтавська	25	25	-	-	-	-	-
4	Херсонська	219	114	6	-	99	-	-
	Разом:	586	293	62	9	211	5	6

Отже, лише у чотирьох губерніях України на 1918 р. працювали 586 шкіл національних меншин, основна частина яких почала свою діяльність у період революції.

На основі вивчених архівних матеріалів можна стверджувати, що за Гетьманату існувало 556 комплектів нижчих початкових шкіл національних меншин, які утримувалися органами місцевого самоврядування при фінансовій підтримці держави. Їх кількість відтворена у підготовленій автором таблиці [13, арк. 218–227].

Кількість навчальних комплектів нижчих початкових шкіл національних меншин

№	Губернії	Кількість навчальних комплектів
1	Волинська	80
2	Катеринославська	136
3	Київська	129
4	Подільська	83
5	Полтавська	14
6	Полісся	11
7	Харківська	-
8	Херсонська	103
9	Чернігівська	-
	Разом:	556

Проте загальна кількість навчальних комплектів нижчих початкових шкіл національних меншин фактично була більшою від указаної у таблиці. Крім шкіл, що утримувались за державний кошт, існували також окремі школи, що фінансувались місцевими громадами. Прикладом цього може слугувати Подільська губернія, у якій в 12 повітах у 1918 р. працював 441 комплект польських нижчих початкових шкіл. Крім того, був зареєстрований, але з певних причин не працював 51 комплект. Польське населення пропонувало ще відкрити 66 навчальних комплектів [14, арк. 112-133].

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського змінилась і державна політика відносно національних меншин та національно-персональної автономії. Відкинувши поділ населення за етнічним принципом, було взято курс на розбудову держави за принципом громадянства. За законом «Про громадянство Української Держави» всі російські піддані, що перебували на території України під час прийняття закону, тобто на 2 липня 1918 р., визнавались громадянами держави. Їм заборонялось одночасно бути підданими чи отримувати громадянство інших держав. А 9 липня 1918 р. П. Скоропадський скасував дії закону Центральної Ради від 9 січня того ж року про національно-персональну автономію і ліквідував існування в Україні національних міністерств [15, с. 127] .

Але їх ліквідація привела до того, що представники окремих національностей домагались утворення при Міністерстві освіти певних структур, які б опікувались освітянськими справами своєї громади. 20-22 вересня 1918 р. відбулися засідання комісії з питань управління польськими школами в Україні. Представники польської громади звернулись до міністерства з проханням мати при ньому «окремий польський департамент... з практичних міркувань». Але в ході обговорення комісія прийшла до висновку утворити при Міністерстві освіти окремий відділ польських шкіл або ж центр, в якому були б «зконцентровані всі справи польської освіти в Україні». Представники польської громади наголошували, що на утримання польських шкіл державою не виділяється ніяких субсидій, а для цього витрачається «більш ніж 10 млн. крб., які даються виключно польським суспільством» [16, арк. 15].

Обговоривши питання, комісія прийняла постанову, в якій сказано, що управління польськими освітніми справами при Міністерстві освіти бажано здійснювати окремому відділу. Всю роботу з підпорядкованими школами відділ вестиме польською мовою, а з Міністерством освіти - державною українською мовою.

Таким чином, за Гетьманату, хоч з липня 1918 р. і було ліквідовано національні міністерства та департаменти освіти при них, але школи національних меншин продовжували діяти. У них викладались навчальні дисципліни рідною мовою. З метою ознайомлення з історією, мовою, культурою і побутом корінного населення України, як і за часів Центральної Ради, у цих школах пропонувалось вивчення українознавчих дисциплін.

У грудні 1918 р. у результаті переможного антигетьманського повстання була відновлена Українська Народна Республіка на чолі з Директорією. В галузі освіти її керівництво намагалося продовжувати політику, започатковану Центральною Радою. Особливо це проявлялось у наслідуванні курсу на децентралізацію управління освітою. Було знову відновлено діяльність шкільних рад, опікування справами школи передавались до рук місцевих органів у складі представників територіального самоуправління, учительських спілок та комісарів народної освіти.

Знову, як і за Центральної Ради, найчисельнішими національним меншинам було надано право створення національних міністерств. Цим правом скористались лише представники єврейської громади. У січні 1919 р. ними було розпочато відновлення департаменту народної освіти при Міністерстві єврейських справ [17, арк. 26].

На перших порах після утворення Директорії (до липня 1919 р.) посередником між Міністерством народної освіти і Директорією виступала культурно-просвітницька комісія Трудового конгресу. Вона разом з департаментом середньої школи у січні 1919 р. знову підняла питання про «підготовку матеріалів для поділу шкіл» між найчисельнішими національними меншинами України [18, арк. 16]. Але часті зміни місць перебування освітянського керівництва та поступова окупація значної частини території УНР призвели до того, що надалі ця проблема більше не піднімалась на порядок денний.

30 січня 1919 р. міністр освіти І. Огієнко видав наказ, за яким мовою викладання в усіх школах повинна стати українська. У школах національних меншин було

дозволено навчання дітей рідною мовою з обов'язковим вивченням українознавчих дисциплін.

Хоч у Міністерстві народної освіти не було окремого департаменту, центру чи відділу, який би опікувався справами шкіл національних меншин, але, як свідчать документи, існуючі департаменти нижчої освіти, а також вищої і середньої шкіл проявляли інтерес до цих шкіл. Причому одним з головних питань, яке частіше всього обговорювалось у Міністерстві освіти, було питання чисельності, засобів утримання та правового стану шкіл національних меншин [19, арк. 7].

Ще одна з проблем, яка стосувалася шкіл національних меншин, хвилювала працівників Міністерства освіти. Це кадрове забезпечення шкіл. Звертаючись до губернських та повітових комісарів освіти, керівник департаменту нижчої освіти А. Миревич повідомляв, що в міністерстві є відомості про прийняття на посади учителів шкіл національних меншин «з порушенням існуючих законів без відповідного титулу і ... освітнього цензу». Цим розпорядженням рішуче заборонялись такі призначення, а осіб, прийнятих з порушенням існуючих законів, пропонувалося звільнити [20, арк. 22].

Отже, ведучи війну з ворогами української державності, уряди Директорії УНР продовжували здійснювати політику підтримки по відношенню до польських та єврейських шкіл.

Таким чином, у період виборювання державності 1917-1920 рр. українські уряди намагалися забезпечити рівність прав і можливостей у розвитку освіти національним меншинам. Найчисельнішим з них були надані права навчати дітей рідною мовою. Польська та єврейські громади, скориставшись цим, утворили свої навчальні заклади. Спроби Центральної Ради та Директорії УНР здійснити поділ шкільного майна між найчисельнішими національними меншинами у відповідності до процентного співвідношення населення України так і не були доведені до логічного завершення. Цьому сприяло небажання урядів гетьмана П. Скоропадського здійснювати розподіл шкільного майна, а також спротив частини російськомовного населення. Не знайшов підтримки цей захід і у частини педагогічних колективів середніх шкіл. Проте саме за часів української революції була створена розгалужена мережа шкіл національних меншин.

1. Енциклопедія українознавства. - Львів, 1994. - Т. 5. - С. 1739.
2. Вісті з Української Центральної Ради. - 1917. - Травень. - № 5.
3. Народа в справі організації народної освіти на Україні 15-17 грудня 1917 р. - К., 1918.
4. Протокол засідання Всеукраїнської шкільної ради від 10 січня 1918 р. // ЦДАВО України. - Ф. 2581. - Оп. 1. - Спр. 1.
5. Там само.
6. Анкетна картка // Там само.
7. Таблиця складена на основі статистичних відомостей про національний склад учнів вищих початкових шкіл // Там само. - Ф. 2201. - Оп. 1. - Спр. 150. - Арк. 1-49.
8. Таблиця складена на основі статистичних відомостей про національний склад учнів середніх шкіл // Там само.
9. Польський исполнительный комитет на Украине // Там само. - Оп. 4. - Спр. 11. - Арк. 14.
10. До пана директора Департаменту загальних справ // Там само.
11. Там само.
12. Таблиця складена на основі відомостей про кількість існуючих комплектів на 1919 р. // Там само. - Ф. 2582. - Оп. 1. - Спр. 164.
13. Таблиця складена на основі відомостей про кількість шкільних комплектів, що утримувались повітовими і міськими органами самоврядування // Там само. - Спр. 840.
14. Спис польських шкіл по Подільській губернії // Там само.
15. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. - К., 1995.
16. Протокол засідання комісії по питаннях представників польського суспільства про справу управління польськими школами на Україні // ЦДАВО України. - Ф. 2201. - Оп. 4. - Спр. 11.
17. До Міністерства народної освіти // Там само.
18. Доклад Трудовому конгресу культурно-просвітницької комісії // Там само. - Ф. 2582. - Оп. 1. - Спр. 126.

19. До міністра освіти // Там само.

20. До губернських і повітових комісарів освіти // Там само. - Спр. 38.

В статье речь идёт о политике Центральной Рады, правительства гетмана П. Скоропадского и Директории УНР по вопросу формирования сети общеобразовательных школ национальных меньшинств.

Изучается комплекс проблем, которые приходилось решать в образовательной сфере, и особенности формирования сети школ национальных меньшинств в зависимости от изменений исторических событий.

The article is devoted to the policy of Central Rada, getman P.Skoropatsky's government and Directory UNR which organized the system of secondary schools for national minorities.

Complex of problems which had been solved in the context of educational sphere and the specific of forming of the system of educational establishments for national minorities depending on historical events are analysed.

